

УКРАЇНСЬКА ГЕЛЬСІНСЬКА ГРУПА: ЛЕГАЛЬНА ФОРМА ПРОТИСТОЯННЯ ТОТАЛІТАРНОМУ РЕЖИМОВІ В УРСР

У статті головну увагу зосереджено на висвітленні легальних форм опору української інтелігенції тоталітарному режиму в сфері національної політики, а також/с реакції на них з боку владних структур. Автор ставить за мету розкрити роль Української Гельсінської групи в консолідації опозиційного руху в 1970-х роках в Україні, показати ставлення прогресивної світової громадськості до проблем української нації і свобод громадян в Україні.

Аналізуючи рух опору тоталітарному режимові у сфері національної політики в 1960-70-х роках, можна помітити, що він знайшов свій вияв в найрізноманітніших формах: від спроб теоретичного чи художнього осмислення становища України в складі СРСР, розгортання петиційних кампаній, цілеспрямованої культурно-просвітницької діяльності, видання позацензурної літератури - до створення різних за спрямуванням конспіративних таємних організацій.

Нелегальне становище, в якому діяли націонал-комуністичні, націоналістичні, загальнодемократичні організації та групи зазначеного періоду значною мірою обмежувало їхні можливості, звужувало контакти з зарубіжними засобами масової інформації, міжнародними правозахисними організаціями, перешкоджало активно і цілеспрямовано впливати на громадську думку. Тому вже на початку 70-х років постало питання про створення організацій і груп, які б легально діяли в рамках радянського законодавства та міжнародного права. Однією з перших таких організацій став "Громадський комітет на захист Ніни Строкатової". Вже сама історія його створення заслуговує на пильну увагу дослідників. Подібна зацікавленість пояснюється тим, що ряд правозахисників (Надія Світлична) не без підстав вважають "Комітет" предтечею Української Гельсінської групи [1].

Аналізуючи обставини створення Комітету, можна твердити, що виник він стихійно, хоча і був обумовлений усією попередньою діяль-

ністю українських правозахисників. Після арешту в Одесі в грудні 1971 р. Ніни Строкатової, дехто з її однодумців вирішили розпочати петиційну кампанію на її захист. Причому, здійснювати її не поодиночці, а спільними зусиллями, координовано і цілеспрямовано. Так з'явився "Громадський комітет на захист Ніни Строкатової", декларацію про заснування якого 21 грудня 1971 р. підписали Петро Якір, Ірина Стасів-Калинець, Василь Стус, Леонід Тимчук, В'ячеслав Чорновіл.

В декларації, зокрема, говорилося, що "...Громадський комітет захисту Ніни Строкатової створюється на основі гарантій Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадські і політичні права, у своїх діях він дотримуватиметься радянських законів.

Дії Комітету полягатимуть:

- у зборі фактів і документів та матеріалів, що торкатимуться особи Ніни Строкатової і "справи", в ознайомленні з ними державних та правових інстанцій та представників громадськості;

- в організації при потребі збору підписів під зверненням на захист Н.Строкатової;

- у зборі коштів для допомоги Н.Строкатовій та її чоловікові, політ'язневі, позбавленому у зв'язку з арештом дружини будь-якої моральної і матеріальної допомоги;

- у домаганні гарантованої законом гласності судового процесу;

- у гарантованому оскарженні перед касаційною та іншими інстанціями звинувального вироку, якщо такий буде винесений" [2].

На жаль, як зазначав В.Чорновіл, який разом з І.Стасів стояли біля витоків "Комітету", останній фактично не встиг розгорнути ніяких дій через арешт частини його учасників [3]. Разом з тим, вже сам досвід створення легальної правозахисної організації мав своє позитивне значення. По-перше, він переконав у доцільності об'єднання зусиль найбільш активної групи правозахисників; по-друге, проклав шлях до створення такої правозахисної організації, яка б опікувалася долею не окремого політв'язня, а й взяла на себе координацію усього правозахисного руху.

Нові спроби створення легальної національної правозахисної організації спостерігаються в середині 70-х років і спираються на ті реалії, які склалися на той час у внутрішній і зовнішній політиці СРСР. Послаблення міжнародної напруженості та проголошення принципу мирного співіснування держав різної політичної орієнтації, залежність СРСР від західних технологій, експорту продовольства обумовили нові підходи радянського керівництва в сфері забезпечення прав людини, змусили його маневрувати на міжнародній арені. Приєднання СРСР до ряду міжнародних пактів, підписання Гельсінської угоди створювали правову базу для діяльності різних правозахисних організацій, служили основою для розгортання гельсінського руху, наріжним каменем якого стала боротьба за досягнення політичних, економічних, соціальних, національних, релігійних прав людини. Як відзначав Валентин Мороз "...Гельсінський рух в Україні був відблиском загальносвітової тенденції, породженої епохою "детанту" [4].

Гельсінський рух і створення на його платформі організацій та груп викликали жорсткий опір правлячого режиму. Оцінюючи їх діяльність, голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю.Андропов в своїй інформації ЦК КПРС від 15 листопада 1976 р. зазначав, що такі "групи" переслідують "...провокаційну

мету поставити під сумнів щирі зусилля СРСР по виконанню положень Заключного акту Народи по безпеці і співробітництву в Європі і тим самим здійснити на уряд Радянського Союзу тиск в питаннях реалізації гельсінських домовленостей... Члени "групи" здійснюють збір матеріалів про нібито наявні випадки невиконання Радянським урядом Заключного акту, зокрема, про "порушення основних прав радянських громадян", "переслідування за інакодумство" тощо". Одночасно з цим, Ю.Андропов запевняв вище політичне керівництво в тому, що "...Комітетом державної безпеки вживаються заходи по компрометації та припиненню ворожої діяльності" таких груп [5].

Однак, незважаючи на протидію владних структур, правоохоронних органів, групи сприяння виконанню Гельсінських угод виникали в різних регіонах СРСР і в першу чергу в Україні.

Сьогодні важко точно сказати, кому конкретно належала ідея створення Української Гельсінської групи, але можна з переконаністю твердити, що вона активно обговорювалась в середовищі українських правозахисників, тому ініціаторами УГГ можна з повним правом вважати і Миколу Руденко, і Олеся Бердника, і Оксану Мешко, і Левка Лук'яненка, і Петра Григоренка... Дещо пізніше їх підтримали Ніна Строкатова, Іван Кандиба, Олекса Тихий, Микола Матусевич, Мирослав Маринович [6].

8 листопада 1976 р.* Миколою Руденком була представлена на розсуд ініціаторам оформлення УГГ "Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод". В ній, зокрема, говорилося, що остання ставить за мету:

- сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж особою і державою.

* Умовною датою заснування УГГ вважається 9 листопада 1976 року.

- виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Народи з питань безпеки і співпраці в Європі.

- домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватись підсумки виконання Гельсінських угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

- з метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування на Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агенств тощо [7].

Як видно вже з тексту самої Декларації, а також цілого ряду інших документів (з 1976 по 1980 рр. УГГ видала 30 заяв і звернень, 18 меморандумів і 10 бюлетенів), провідним моментом в діяльності УГГ повинна була стати боротьба за самовизначення України, прокладання шляхів для її вільного розвитку. "...Найрадикальніша вимога духу української нації для себе і братерських народів, - говорилося в зверненні УГГ до країн-учасниць Белградської наради влітку 1977 р., - повна суверенність творчого прояву у всіх сферах духовно-господарського життя. Ніщо в світі не зможе зупинити втілення цієї ідеї у зримі форми історичної реальності" [8].

Визначивши основні цілі, а також методи їх досягнення, ініціатори УГГ з винятковою увагою поставилися до організаційних сторін своєї роботи. Причому в підходах до цих питань вони нерідко дотримувались діаметрально протилежних точок зору. Так, Микола Руденко виступав за чітке розмежування обов'язків серед членів групи, пропонував створити спеціальні "редакційну" та "інформаційну" колегії. Проти цього рішуче виступив Левко Лук'яненко, аргументуючи свою позицію тим, що подібна організаційна структура дасть підставу органам КДБ звинуватити членів УГГ в створенні антирадянської організації, спрямованої на підірив радянського державного і суспільного

ладу. Після тривалої дискусії пропозиції М.Руденка, викладені ним в "Протоколі №1 засідання УГГ" були відхилені [9].

Вкрай важливою для УГГ залишалася проблема налагодження контактів з російськими дисидентами, а також з міжнародними правовими організаціями. Знаменно, що московські правозахисники - Л.Алексеева, М.Ланда, А.Щаранський, В.Слепак палко вітали організаційне оформлення УГГ, назвали його в обставинах, що панували в Україні, актом великої мужності [10].

З необхідним розумінням ставились до проблем українських правозахисників Юрій Орлов, Олександр Гінзбург, які тиражували документи УГГ, розповсюджували їх в зарубіжних засобах масової інформації [11].

Через деякий час діяльність УГГ отримала певний резонанс за кордоном. Цьому, зокрема, сприяв створений у Вашингтоні "Комітет по забезпеченню Гельсінських гарантій в Україні" в складі мікробіолога доктора філософії Андрія Зваруна (президент), доктора філософії Ігоря Кошмана (віце-президент), редактора інформаційної служби "Смолоскипу" Богдана Ясеня (секретар), Уляни Мазуркевич, Ігоря Ольшанського, Андрія Фединського.

Перший контакт між згаданим "Комітетом" і УГГ відбувся 21 листопада 1976 р., коли Богдан Ясень взяв інтерв'ю по телефону у керівника Української Гельсінської групи, письменника М.Руденка [12].

Широка міжнародна підтримка надавалася українським інаклюдцям, активним учасникам правозахисного руху з боку адміністрації Президента США Р.Рейгана.

В кінці червня 1982 р. зусиллями спеціального контингенту Конгресу США з питань балтійських держав і України та української еміграції в палаті представників Конгресу було влаштовано "Тиждень українських національних та людських прав", в ході якого за участю американських конгресменів було розглянуто і оприлюднено чимало фактів порушення прав людини в Україні.

21 вересня 1982 року свою позицію щодо України, активних борців за політичні, економічні, соціальні, національні та релігійні

права українського народу засвідчив особисто Президент Р. Рейган, який підписав Прокламацію, що оголошувала 9 листопада 1982 року "Днем Української Гельсінської групи". В ній Президент США підтвердив "...рішучість ніколи не забувати сміливої боротьби народу України за свої невід'ємні права" і зобов'язувався робити "все можливе", щоб "полегшити страждання тих українців, що переслідуються радянською владою за їхні спроби добитися своїх прав" [13].

У коментарях світових засобів інформації говорилося, що згадана Прокламація стала першим в історії США президентським актом, який стосувався виключно України.

Дещо пізніше, в черні 1987 р., Комісія Конгресу США з безпеки та співробітництва в Європі з нагоди 10-річчя створення Української Гельсінської групи випустила збірник документів під назвою "Documents of Helsinki monitoring groups in the U.S.S.R. and Lithuania (1976-1986) Volume 3. Ukraine. - Washington, 1987", в якому було вміщено матеріали про історію створення правозахисної організації в Україні, її основні програмні документи [14].

Переслідування учасників Гельсінського руху не лише не призвело до самоліквідації організації, а й сприяло припливу в її ряди все нових і нових членів. У кінці 70 - на початку 80-х років членами УГГ стали Ольга Гейко-Матусевич, Микола Горбаль, Віталій Калиниченко, Зіновій Красівський, Ярослав Лесів, Юрій Литвин, Михайло Мельник, Василь Овсієнко, Оксана Попович, Богдан Ребрик, Петро Розумний, Ірина Сенік, Василь та Петро Січки, В'ячеслав Чорновіл, Стефанія Шабатура, Данило Шумук, Юрш Шухевич та багато інших. Всього до УГГ в 1977-1988 рр. входило більше 40 чоловік [15].

Для досягнення своїх кінцевих цілей Українська Гельсінська група тісно взаємодіяла з їїгшими неконформістськими силами в Україні. Зокрема, її моральну і практичну підтримку отримував актив кримськотатарського руху, який зародився в другій половині 40-х років в місцях спецпоселень кримських татар і вже на початку 60-х років поступово поширював свій вплив в Україні.

Тісні духовні узи єднали кримських татар з відомим правозахисником Петром Григоренком, який, звертаючись до активу народного руху, завжди наголошував: "В своїй боротьбі не замикайтесь у вузько-національну шкаралупу, встановлюйте контакти з усіма прогресивними людьми інших націй Радянського Союзу, перш за все, з націями, серед яких ви живете - з росіянами і українцями, з націями, які зазнавали і зазнають таких же принижень, як і ваш народ" [16].

Навіть перебуваючи в еміграції в США, внаслідок позбавлення радянського громадянства, П. Григоренко продовжує опікуватись кримськотатарськими проблемами. Його діяльність значною мірою сприяла тому, що в 1980 році Організація Об'єднаних Націй зробила офіційний запит з цього приводу радянському представникові.

Цілком аналогічним було ставлення лідерів українського правозахисного руху до єврейського національного руху, який, домагаючись права на еміграцію, доклав чимало зусиль для відродження єврейської мови та культури в Україні, задоволення релігійних потреб єврейської меншини, подолання негативних наслідків проявів побутового і державного антисемітизму.

Підтримка акцій єврейського національного руху поступово займала все більше місце в діяльності Української Гельсінської групи. Закордонний представник цієї групи, колишній радянський генерал Петро Григоренко в листі до Оксани Мешко писав: "Теперішня тактика Української групи - не мовчати. З єврейського питання писати треба, виходячи з становища в Україні щодо державного антисемітизму і єврейської еміграції..." В згаданому листі Петро Григоренко пропонував також ввести до складу УГГ активістів єврейського національного руху Софію Карасик або дружину харківського правозахисника Владислава Недобори [17]. Характерно, що пізніше до УГГ увійшов Йосип Зісельс, який з часом став одним з активних послідовних її членів [18].

Усвідомивши спільність завдань і цілей українського та єврейського національних рухів, ідеологічний відділ ІДК КПРС "запримітив" в 70-х рр. наявність "нового стану співробітництва між українськими буржуазними націоналістами та сіоністами" [19].

У досліджуваний період питання релігії та церкви займає дедалі більше місце в українському правозахисному русі. В лютому 1977 року відомий український правозахисник, член Української Гельсінської групи Л.Лук'яненко оприлюднив відкритий лист під назвою "Різдвяне звернення до завзятих атеїстів". В ньому він намагається розкрити перед невірними глибокий зміст віри в Бога, протиставляючи їй існуючу в суспільстві моральну порожнечу, показує згубні наслідки останньої, протестує проти утисків віруючих [20].

Якщо "Різдвяне звернення..." можна розглядати як особистий і громадський вчинок Л.Лук'яненка, то тут же необхідно відзначити, що боротьба за права віруючих була одним з найбільш важливих напрямів Української Гельсінської групи, співзасновником якої він був. В програмному документі УГГ "Наші завдання", підписаному Оксаною Мешко, Олесем Бердником, Іваном Кандибою та іншими, говорилося, що група "...і надалі буде знайомити українську та світову громадськість з фактами порушення ...релігійних прав" [21]. Для реалізації своїх завдань УГГ мала мережу кореспондентів в усіх регіонах України.

В боротьбі за права віруючих бачив основний зміст своєї пастирської служби священник Василь Романюк (обраний в 1993 р. предстоятелем Української православної церкви - Київського Патріархату). В 1979 році він став одним з ініціаторів створення Гельсінської групи в мордовському таборі селища Сосновка (жх-385/1-81) [22]. Одночасно, перебуваючи в ув'язненні, він написав більше 400 петицій, звернень, заяв, в яких привертая увагу не лише до особистої власної трагедії, а й до долі багатьох співвітчизників, що стали на Батьківщині в'язнями совісті.

Найбільш відоме серед його звернень - "Історична доля України: спроба узагальнення", підписане В.Романюком разом з Олексою Тихим. В ньому говорилося: "Ситуація, яка склалася на Україні, зобов'язує всіх українських патріотів як на Батьківщині, так і поза її межами, взяти на себе моральну відповідальність за долю нації. А оскільки репресії і кривавий терор можуть перекинутися й на інші народи, ми несемо відповідальність і перед усім людством.

Настав час заявити про наші домагання і зобов'язання, які покладає на нас звання борців за громадські права. Ми - демократи. Для нас вищими принципами громадського і національного співжиття є Загальна Декларація прав людини ООН, пакти і документи ООН "Про суверенність і незалежність націй і народів" [23].

Усвідомлення того, що одним з основних і першочергових завдань є "...ознайомлення української та світової громадськості з фактами порушення релігійних прав", викликало необхідність більш тісного єднання українського правозахисного руху з релігійними опозиційними течіями і групами в Україні.

Не випадково, що один з відомих діячів "неофіційної" течії ЄХБ - Ради Церков Євангельських християн-баптистів, Петро Вінс увійшов до складу Української Гельсінської групи і відіграв важливу роль не лише в долі своїх єдиновірців, а й в розвитку демократичних тенденцій в Україні в цілому.

Таким чином, утворення та діяльність Української Гельсінської групи привернула увагу прогресивної світової громадськості до проблем української нації і свобод громадян в Україні, сприяла формуванню єдиного загальнонаціонального правозахисного центру, зіграла позитивну роль в консолідації опозиційного руху в Україні.

В сучасних умовах переважна більшість членів УГГ зайняла активну громадянську позицію, сприяючи ствердженню державотворчих тенденцій в Україні. Зокрема, Л.Лук'яненко, В.Чорновіл, брати Богдан та Микола Горині та інші обиралися народними депутатами України. Василь Романюк до

останніх своїх днів очолював Українську православну церкву Київського Патріархату. В становленні Української республіканської партії важливу роль зіграв Василь Овсієнко. Співгодує у міжнародній правозахисній організації Зіновій Антонюк.

Всі вони продовжують ту велику справу, за яку поклали своє життя Василь Стус, Валерій Марченко, Олекса Тихий, Юрій Литвин, сотні інших українських патріотів, які стояли біля витоків незалежності України.

1. *Світлична Н.* Погром з продовженням//Сучасність. -1983.-№3. - С. 78.
2. Сучасність.-1973.-№1.-С. 119-120.
3. Архів Управління Служби безпеки України у Львівській обл.-Спр. П-23335.-Т. 4.-Арк. 94-96.
4. *Мороз В.* Шістдесяті роки в Україні//Всесвіт.-1993.-№9-10.-С. 182.
5. Центр збереження сучасної документації.-Ф. 89, пер. 39, спр. 4- Арк. 1-3.
6. Архів УСБУ у Львівській обл.-Спр. П-27380, т. 2.-Арк. 85; *Безсмертний І.* Формула сонця// Молодь України.-1990.-30 грудня; *Лук'яненко Л.* Недамзап«гутьУкраїні!.-К., 1994.-С. 142; *Маринович М.* Україна: дорога через пустелю-Х., 1993.-С. 45; *Козак С.* Від охоронця Кремля до політв'язня// Літературна Україна.-1992.-30 квітня.
7. Український правозахисний рух. Документи й матеріали Київської Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод.-Торонто; Балтимор, 1978.-С. 12.
8. Там само.
9. Державний архів Служби безпеки України (далі-ДА СБУ).-Спр. 68061-ФП, Т. 6.-Арк. 28; Архів УСБУ у Донецькій обл.-Спр. 31729-ФП, Т. 9.-Арк. 20.
10. Український правозахисний рух.-С. 10.
11. ДА СБУ.-Спр. 68061-ФП, т. 6.-Арк. 5-6,9.
12. Тамсамо.-Спр. 67826-ФП, т. 3.-Арк. 204.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України).-Ф. 1, оп. 25, спр. 2404.-Арк. 44.
14. Тамсамо.-Спр. 3205-Арк. 1-2.
15. *Оксана Мешко.* Козацька матір .-К., 1995.-С. 56.
16. *Григоренко П.* Спогади.-Детройт, 1984.-С. 592.
17. Архів УСБУ у Полтавській обл.-Спр. 17608-С,Т.4.-Арк. 88.
18. Українська Гельсінська Група. 1978-1982. Документи і матеріали.-Торонто-Балтимор, 1983.-С. 155.
19. Центральний державний архів громадських об'єднань України.-Ф. 1, оп. 25, спр. 2058. -Арк. 31-32.
20. *Лук'яненко Л.* Вказ. праця.-С. 148-152.
21. Українська Гельсінська Група...-С. 27.
22. Вести из СССР.- Права человека. В 4-х т.-Мюнхен, 1989.-Т. 1.-С. 103.
23. Український правозахисний рух.-С. 50-51.

Oleg Bazhan

UKRAINIAN HELSINKI GROUP: FORMS OF THE LEGAL RESISTANCE TO THE TOTALITARY REGIME IN UKRAINE

The main attention in the article is concentrated elucidation of the legal forms of the resistance of Ukrainian intellectuals to the totalitary regime in the sphere of the national policy and the reaction on them from the power structures. The author aim to uncover the role of Ukrainian Helsinki group in the consolidation of the oppositional movement in 1970-th in Ukraine, to show the attitude of the progressive world community to the problems of the Ukrainian nation and freedoms of the citizens in Ukraine.